

«ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН:
ТІЛ ЖӘНЕ ОНОМАСТИКА»
атты Халықаралық ғылыми конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

Международной научной конференции
"НЕЗАВИСИМЫЙ КАЗАХСТАН:
ЯЗЫК И ОНОМАСТИКА"

"INDEPENDENT KAZAKHSTAN:
LANGUAGE AND ONOMASTICS"
materials of the International scientific conference

28.03.2023
Сағат: 10:00

Проф. Орхан Сөйлемез

Модератор: қ.проф. Құламанова Зиба

Проф. Мыздархан Рысберген

Доктор Ырысты Құттымуратова

Проф. Қуат Сапаров

Проф. Гүлмира Мәдиева

ZOOM: 7050044324
Құпия сөз: 234564

"ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН: ТІЛ ЖӘНЕ ОНОМАСТИКА"
атты халықаралық ғылыми конференция

Тараз қ, 2023 жыл

**ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
М.Х.ДУЛАТЫ АТЫНДАҒЫ ТАРАЗ Өңірлік университеті**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТАРАЗСКИЙ РЕГИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ М.Х.ДУЛАТЫ**

**MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION
M.Kh.DULATY TARAZ REGIONAL UNIVERSITY**

**«ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН:
ТІЛ ЖӘНЕ ОНОМАСТИКА»
атты Халықаралық ғылыми конференция
материалдары**

**Материалы Международной научной
конференции
"НЕЗАВИСИМЫЙ КАЗАХСТАН:
ЯЗЫК И ОНОМАСТИКА"**

**"INDEPENDENT KAZAKHSTAN:
LANGUAGE AND ONOMASTICS"
materials of the International scientific conference**

«Dulaty university»

баспасы

Тараз, 2023

10. Толстой Н.И., Толстая С.М. Имя в контексте культуры // Язык о языке / Под ред. Н.Д.Арутюновой. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С.597-624.
11. Сьянова Е.И. Ономастический код в ментальном пространстве диалектоносителей (на материале говоров Воронежского Прихопёрья): автореферат дисс кандидата фил. наук. - Санкт-Петербург, 2007.
12. Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи лингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2006. – 283 б.

ӘОЖ 16.21.47

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМИЯСЫНДАҒЫ ҰРПАҚАРАЛЫҚ ТРАНСМИССИЯ (ӘЙЕЛ ЕСІМДЕРІ МАТЕРИАЛЫ НЕГІЗІНДЕ)

¹Гүлмира Баянжанқызы Мәдиева, ²Айгерім Тілесбекқызы Әлиакбарова

¹ филол. ғыл. докторы, профессор, ²PhD докторы, аға оқытушы

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

gbmadiyeva.kz@gmail.com, aliakbarova2014@gmail.com

Аңдатпа. Аталмыш мақалада заманауи қазақ атропонимдік кеңістігіндегі әйел есімдеріне өрістік талдау жасалады. Зерттеудің дереккөзіне Алматы қаласы Азаматтық хал актілерін тіркеу (АХАТ) бөлімдерінен алынған туу туралы акт жазбалары жатады. Талдауда 1980-2018 жылдар аралығында дүниеге келген қыз балалардың есімдері қарастырылады. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, қазақ антропонимиясында айтарлықтай өзгерістер орын алған: ай мен күнге табынуды көрсететін тотемдік есімдер, күнгізбелік есімдер, наным-сенім, дәстүр ықпалынан пайда болған есімдер қолданыстан шығуда. Заманауи қазақ антропонимиясының тілдік құрамы дәстүрлі қазақ антропонимдеріне тән емес араб тілінен енген есімдердің белсенді қойылуымен сипатталады.

Тірек сөздер: ономастика, антропонимика, қазақ антропонимиясы, әйел есімі, ұрпақаралық трансмиссия, антропонимдік трансмиссия

Аннотация. В настоящей статье представлен анализ современных женских имен казахского антропонимического пространства с использованием полевого подхода. Источниками исследования послужили акты записи отделов регистрации актов гражданского состояния (РАГС) города Алматы. Анализу подверглись имена новорожденных в период с 1980 по 2018 годы. Результаты исследования доказывают, что в казахской антропонимии произошли существенные изменения: выходят из употребления или подвергаются изменению имена со значением поклонения луне и солнцу, календарные имена, а также, имена, возникшие под влиянием верований, традиций казахского народа. Языковой состав современной казахской антропонимии свидетельствует об активизации имен, несвойственных традиционному казахскому имену, о преимуществе заимствованных арабских имен.

Ключевые слова: ономастика, антропонимика, казахская антропонимия, женское имя, межпоколенчатая трансмиссия, антропонимическая трансмиссия

Abstract. This article offers the analysis of modern Kazakh female names in anthroponymic space using the field approach. The data necessary to complete this study was collected from the birth records at the Departments of Civil Status Registration Offices of Almaty city. Names of newborns from the time period 1980 to 2018 were analyzed. The results of the study prove that significant changes have occurred in the Kazakh anthroponymy: names with the meaning of worship to the moon and the sun, calendar names, as well as names that arose under the influence of the beliefs and traditions of the Kazakh people are out of use or undergo changes. The linguistic composition of the modern Kazakh anthroponymy indicates the activation of names that are not peculiar to the traditional Kazakh naming, the prevalence of borrowed Arabic names.

Key words: onomastics, anthroponomastics, Kazakh anthroponymy, female names, intergenerational transmission, anthroponymic transmission

«Тіл – ұлт мәдениетінің негізі» деген қағидаға сәйкес тіл мен мәдениет арасындағы тікелей қатынас, сан ғасырлар бойы халық тілінде жинақталған асыл мұраның болашақ ұрпаққа сақталып, жеткізілуі тілдің мұрагерлік, кумулятивтік қызметі ретінде айқындалады. Ономастиканы теориялық және практикалық тұрғыда зерттеген А.В. Суперанская көптеген мәселелердің шешімін дұрыс тауып көрсете келе, «<...> тілдің қоғамдағы мәдениет тарихымен байланысына ерекше назар аудару қажет» екендігін атап өтеді [1, с. 26].

Тіл – семиотикалық жүйе болғандықтан, мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде мәдениеттен тыс өмір сүре алмайды. Лингвистикалық ықтималдылық теориясының негізін қалаушы Эдуард Сепир мәдениет терминіне қатысты <...> «культуру можно определить как то, что данное общество делает и думает. Язык же есть то, как думают» [2, с. 185] деп анықтама береді. Ғалым аталған анықтама арқылы мәдениеттің аксиологиялық құраушы ретіндегі мәнін көрсетеді.

Тілдік трансмиссия ұғымының мазмұнын түсіндіру үшін ең алдымен тіл, мәдениет және ойлаудың өзара байланысы мәнмәтініндегі орнын анықтау қажеттілігі туындайды. Осы орайда «Тіл – мәдениет – ойлау» (триада) үштігін талдай отырып, С.Г. Воркачев моральдік қасиет пен сезімді, дүниетанымды біріктіретін рухани мәдениет үшін, сонымен қатар ұғымның коннотативтік және этникалық ерекшеліктер секілді қасиеттерін қолдануға мүмкіндік беретін логикалық-вербалды ойлау үшін де тіл мен мәдениеттің ұлттық құндылықты құраушы бірлік ретіндегі маңыздылығын атап өтеді. Яғни осы үштік арқылы «ерекше мінез-құлықтық стереотип анықталып, ұлттық сипат пен менталитет бейнесі ретінде этникалық стереотип қалыптасады» [3, с. 16].

В.В. Красных «тіл – мәдениет – ойлау» атты үштіктің ауқымын кеңейтіп, «адам – сана – мәдениет – лингвомәдениет – коммуникация – қауымдастық» сынды көп өлшемді бірлікті ұсынады. Тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттестігінің күрделі құрылымын ашып көрсете отырып, оларды адамның ақиқат шындықты түсінуіне индивидуалдық және ұжымдық ықпал ету мен коммуникация үдерісі әсерінен тыс қарастыруға болмайтындығын айтады [4, с. 77-78]. Ғалымның тілді лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастыруы тілдің мәдениетті жеткізу құралы ретіндегі қызметі тілге қаншалықты ықпал ететіндігін анықтауға мүмкіндік береді.

М. Мид ұрпақаралық қатынасты қоғамның дамуы мен басымдыққа ие отбасылық ұйыммен байланыстыра отырып, адамзат тарихындағы үш түрлі мәдениетті бөліп қарастырады [5, с. 209-235]: *постфигуративті* (білім мен мәдениеттің ересектерден балаға берілуі, ата-баба тәжірибесіне, дәстүрге негізделген бағыт, әлеуметтік және мәдени өзгерістер баяу жүреді) *кофигуративті* мәдениет (білім мен мәдениеттің ересектермен қатар құрдастары мен замандастар арқылы игерілуі, жас ұрпақтың техникалық және әлеуметтік дамуға бірегей көзқараста болуы, қоғамда түбегейлі өзгерістер болған жағдайда жастар контрмәдениетінің дамуы), *префигуративті* мәдениет (білім мен мәдениеттің ересектерге балалар арқылы берілуі, қарқынды әлеуметтік және мәдени өзгерістерде болатын болашаққа бағытталу, бұрынғы тәжірибелерді сыни тұрғыда бағалау, стереотиптердің өзгеруі).

J.W. Berry, Y.H. Poortinga, M.H. Segall, және P.R. Dasen бойынша «Мәдени трансмиссия» термині генетикалық механизмдердің көмегімен түрлі ұрпақта нақты белгінің пайда болу үдерісін білдіретін биологиялық (генетикалық) трансмиссияның аналогы ретінде туындауы мүмкін. Мәдениетаралық психология, этнопсихология тұрғысынан алып қарағанда әлеуметтану мен мәдениеттің шартты белгісі ретінде мәдени трансмиссияның келесі түрлері бөліп қарастырылады [6, р. 20-21]:

- 1) ата-анасынан үйрену (тігінен мәдени трансмиссия);
- 2) замандастарынан, достарынан үйрену (көлденен мәдени трансмиссия);
- 3) ересектер мен білім беру ұйымдарынан, ұлттық мәдениет пен өзге мәдениеттен үйрену (көлбеу мәдени трансмиссия).

Демек қоғамда ұрпақтар алмасуы оның өмір сүруінің бастапқы және табиғи алғышарты болып есептеледі. Осы орайда, алдыңғы ұрпақтан келесі ұрпаққа табысталатын тілдік және мәдени трансмиссияның көлденең (бір ұрпақ ішінде) және тігінен (алдыңғы ұрпақ арқылы) берілу түрлері болады.

Антропонимдер алдыңғы буын өкілдерінен ұрпақаралық тілдік трансмиссия арқылы беріліп, жеткізіліп, сақталып отырады. Яғни антропонимдік трансмиссия дегеніміз – антропонимдердің алдыңғы буын өкілдерінен кейінгі ұрпаққа мұра ретінде табысталу, жеткізілу үдерісі болып табылады.

Қазақстандағы тіл саясаты тұрғысында тілдік трансмиссия, ана тілі, азаматтық сәйкестілік, этникалық сәйкестілік мәселелері бойынша зерттеу жүргізген ғалымдар өз еңбектерінде ұрпақаралық (респонденттің анасымен, әкесімен, атасы және әжесімен тілдесуі) және ұрпақ ішіндегі (респонденттің ағасы мен әпкесінің, ата-анасының, ата-әжесінің өзара тілдесуі) тілдік трансмиссияның ерекшеліктерін анықтайды [7, с. 23-24].

Антропонимиядағы трансмиссия құбылысын анықтаудың алғышарттары: адам → сана → мәдениет → тіл → тілдік сана → мәдени трансмиссия → тілдік трансмиссия → ұрпақаралық трансмиссия → ономастикалық трансмиссия → антропонимдік трансмиссия. Антропонимдік трансмиссия ұлттық тіл қорында сақталған кісі есімдерінің болашақ ұрпаққа жеткізілуі, табысталуы болып табылады.

В.И. Супрун өз еңбегінде антропонимдік өріс құрылымын былайша түсіндіреді: «ядро антропонимического поля составляют личные имена и их гипокористические (краткие, домашние) формы, отчества и фамилии располагаются в околоядерном пространстве, а прозвища и псевдонимы образуют антропонимическую периферию [171, с. 14]. Ғалымның пікірінше аталған тәсіл жалқы есімдерді зерттеуде жекелеген ономастикалық топтар бойынша негізгі өзегі пен шеткері кеңістік арақатынасын анықтауға мүмкіндік береді. Мұнда антропонимдер ономастикалық өрістің өзегі болса, теоним, мифоним, зооним ономастикалық өріс өзегіне жуық (околоядерное) кеңістікті құрайды.

Яғни кісі есімдері, олардың еркелетіп, қысқартып айтылған түрлері антропонимдік өрістің өзегін құраса, әке аты мен кісі тегі антропонимдік өрістің өзекке жақын кеңістігінде орналасады, лақап және бүркеншік аттар антропонимдік кеңістіктің шеткері аймағына жатады.

Заманауи қазақ әйел антропонимиясын өрістік тәсіл бойынша талдау. 1980-2018 жылдар арлығында ата-аналар тарапынан жиі қойылған әйел антропонимдері бір кестеде (кесте 31) берілді.

Зерттеу жүргізілген уақыт кезеңінде әйел антропонимдері бойынша ең жиі қойылған есімдер қатарында болып, тұрақты түрде ең жиі таңдалған антропоним ретінде *Мәдина* есімі анықталды, яғни бұл есім заманауи қазақ антропонимдік кеңістігі өзегінен орын алған болып есептеледі. *Мәдина* (Сауд Арабиясындағы қала атауы) есімінің таңдалу уәжі қыз баланың иманды, инабатты, тәрбиелі болып өсуін тілеумен болашақ ана ретінде салиқалы ұрпақты дүниеге келтіріп, олардың бойына барлық жақсы қасиеттерді ана сүтімен дарытады деген тілекпен байланысты деп пайымдауға болады. Қазіргі уақытта *Мәдина* есімінің дыбыстық өзгерген түрі, яғни *Медина* нұсқасы қолданылуы бойынша басымдыққа ие екендігі байқалды.

Кесте 1

1980-2018 жылдары жиі таңдалған әйел есімдері

КСРО құрамында		Тәуелсіздік жылдары			
1980	1990	2000	2017 білім гранты иегерлері	2010	2018
1	2	3	4	5	6
Әсел	Әйгерім	Аружан	Аружан	Әмина	Айша
Әлия	Әсел	Диана	Айдана	Кәусар	Раяна

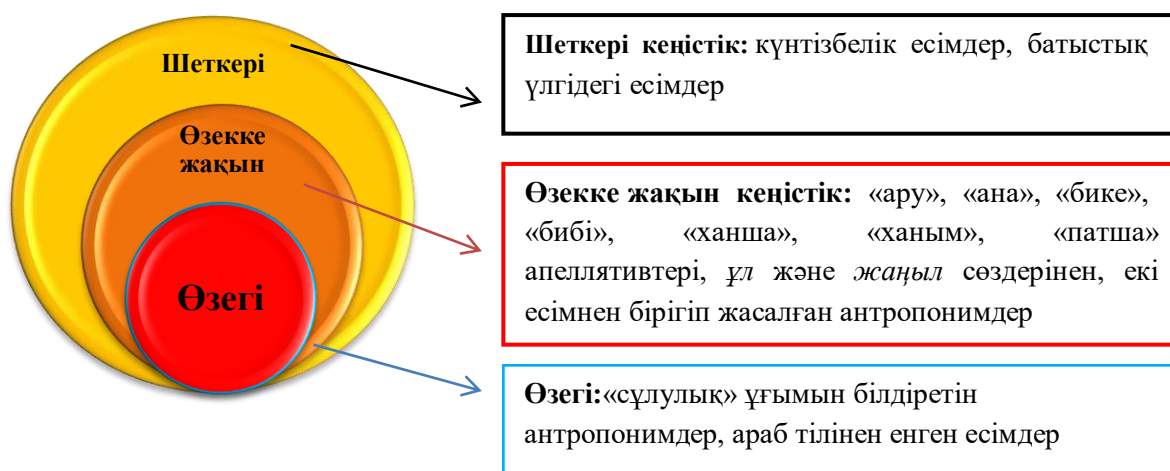
Айнұр	✚ Мәдина	Әнел	Әйгерім	Аружан	✚ Мәдина
Динара	Әлия	Дана	✚ Мәдина	Айша	Айзере
Жанар	Айнұр	✚ Мәдина	Диана	Аяулым	Әмина
Айгүл	Айжан	Кәмила	Әсел	✚ Мәдина	Айлин
Айжан	Динара	Әйгерім	Арайлым	Айзере	Айару
Жанна	Гауһар	Айдана	Ақерке	Айым	Кәусар
✚ Мәдина	Аида	Әсел	Назерке	Диана	Аяла
Гаухар	Жанар	Алина	Әсем	Жанел	Томирис

Сонымен бірге жиі таңдалған әйел антропонимдеріне: 1980-1990 жылдар – *Әлия, Динара, Айнұр, Жанар*; 1980-2000 жылдар – *Әсел*; 1990-2000 жылдар – *Әйгерім*, 2000-2010 жылдар – *Аружан, Диана*; 2010-2018 жылдар – *Айша, Айзере, Әмина, Кәусар* есімдері жатады.

Заманауи әйел антропонимдерін өрістік тәсіл бойынша талдау нәтижесінде антропонимиялық қордың негізгі өзегін құрайтын келесі лексика-семантикалық топтарға жататын әйел есімдері айқындалды. Қазақ антропонимиясы өзегіндегі, өзекке жақын және шеткері кеңістіктегі әйел есімдері суретте (1-суретте) берілді.

Қазіргі қазақ антропонимдік кеңістігінің өзегіне «сұлулық» ұғымын білдіретін әйел антропонимдері және «араб тілінен енген есімдер жататындығы анықталды. Тілдік тұлға санасында «сұлулық» ұғымы түрлі түсініктер бойынша қарастырылады. Зерттеу жұмысында «сұлулық» ұғымы материалдық нысандар және абстракт ұғымдар болып екі топқа бөліп қарастырылады. Материалдық нысандарға қатысты атаулардан жасалған әйел антропонимдері келесі топшаларға топтастырылады:

- 1) өсімдік атауларынан, оның ішінде сұлулық символы саналатын гүл атауларынан, «гүл» сөзінен жасалған әйел антропонимдері: *Азалия, Ақгүл, Бүлдірген, Гүлайым, Гүлбегім, Гүлпатшайым, Гүлперзент, Гүлсәнім, Гүлсезім, Гүлхадисша, Гүлімшат, Еңлік, Жаңагүл, Жауқазын, Қалампыр, Қарақат, Құлпынай, Қызғалдақ, Лиана, Раушан, Сарығалдақ, Сыйлыгүл, Талжан, Талшын.*
- 2) асыл тас, қымбат мата атауларынан жасалған әйел антропонимдері: *Айбарша, Айзере, Ақжібек, Ақмаржан, Алтынай, Алтынзер, Барқыт, Гауһартас, Зара (Зере), Кәмишат, Күмісай, Мақпал, Меруерт, Инжу.*

Сурет 1. Заманауи қазақ әйел антропонимдік кеңістігі

Абстракт ұғымдардан жасалған әйел антропонимдері әдемілікті, әдептілікті, нәзіктікті, кішіпейілділік пен мейірімділікті білдіреді: *Ажар, Айдай, Айерке, Айкөркем, Айнәзік, Айсезім, Айсұлу, Айымбике, Ақназ, Ақпейіл, Аяулым, Әдемі, Әдеп, Әсемай,*

Балерке, Ғажап, Жайдары, Жайнасын, Жамал, Жансұлу, Кербез, Керімай, Қорлан, Ләтина, Мейірім, Рахима, Рәзия, Сәнді, Сәнім, Сымбат, Таңсұлу, Шырайлым, Изет.

«Араб тілінен енген есімдер» соңғы жылдары Ислам дінінің дамуы ықпалынан, діни тұрғыда ойлаумен байланысты кеңінен қолданысқа ие болып отыр. Мысалы: *Айшанұр, Әл-Мәруа, Әлфия, Әмина, Әмира, Дінзухра, Жәннат, Зәмзәм, Кәусар, Құран, Мәдина, Мүслима, Низатель, Нұрәлима, Нұрилла, Нұрикамал, Нұриман, Нұрфатима, Нұрхадия, Раяна, Румейса, Рухаят, Сағадат, Сафиянұр, Сәлсәбіл, Семанұр, Фирдаус, Хадиша, Хайырниса, Ханифа, Уәсила, Ясина.*

Заманауи қазақ антропонимиясында өзекке жақын кеңістіктегі антропонимдерге гендерлік айырмашылықты сипаттайтын сөздерден жасалған, яғни «ару», «ана», «бике», «бибі», «ханша», «ханым», «патша» апеллятивтерінен жасалған есімдер жатады. Бұл топтағы антропонимдердің уәжі Отанасы, еланасы болсын деген тілекпен анықталады. Мысалы: *Айару, Айбике, Айбибі, Айғаным, Аруана, Арухан, Байбике, Гүлбибі, Гүлханым, Гүлімхан, Елана, Нұрғаным, Оразбибі, Патшайым, Сұлубике, Сүйінбике, Тәттіару, Ханжан, Ханиза, Ханшайым, Ханыкей* (ханның әйелі), *Брысбике.* Сонымен бірге отбасында ұл баланың өмірге келуін қалаумен байланысты «ұл» және «жаңылу» сөздері арқылы жасалған әйел антропонимдері қазіргі уақытта та қолданыста екендігі анықталды. Мысалы: *Жаңыл, Жаңылған, Жаңылсын, Ұлай, Ұлана, Ұлбану, Ұлбөбек, Ұлбөпе, Ұлдай, Ұлдықыз, Ұлқыз, Ұлбике, Ұлдария, Ұлжалғас, Ұлжан, Ұлжарқын, Ұлжібек, Ұлада, Ұлзира, Ұлина, Ұлнара, Ұлсана, Ұлсая, Ұлсерік, Ұлту, Ұлтуар, Ұлиат, Ұлым, Ұлыш.*

Бұл топқа «екі есімнен бірігіп жасалған антропонимдер» де жатады. Соңғы жылдары «екі есімнен бірігіп жасалған есім беру үрдісі кеңінен өріс алып отырғандығы тілдік деректерді саралау барысында айқындалды. Екі есімнен бірігіп жасалған әйел антропонимдері: *Айшагүлден, Аруаққу, Асылажар, Асылайым, Асыл-Дара, Бибіжамал, Бибіфатима, Бибімәрия, Данеркем, Мұнтаз Мақал, Сафиябегім, Томирисьямин, Ханна Окоуе, Инжуару.*

Заманауи қазақ әйел антропонимиясы шеткері кеңістігінде орналасқан есімдерге тілдік санадан ұмыт болып, қолданыстан шыққан, яғни архаизм есімдерге айналып бара жатқан күнтізбелік есімдер (күн, апта, ай, жыл мезгілі атауларынан жасалған) енеді. Мысалы: *Жұмабике, Көктемгүл, Маусымжан, Наурызгүл, Сәуіржамал.* Сонымен бірге батыстық үлгідегі есімдер осы топқа кіреді: *Армида, Артемида, Ангелика, Дея, Леян, Сабриза, Эльза, Эмилия.*

Талдау нәтижесі көрсеткендей қазіргі қазақ антропонимиясы араб өркениетінің ықпалымен араб тіліндегі жаңа есімдер қатарымен толығып, заманауи қазақ антропонимдік кеңістігінің өзегінен орын алып отыр.

Әдебиеттер

- 1 Суперанская А.В. Имя собственное – в языке или обществе. – М.: Наука, 1988. – С. 26-32.
- 2 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М., 1993. – 656 с.
- 3 Воркачев С.Г. Лингвокультурная концептология и ее терминосистема (продолжение дискуссии) // Политическая лингвистика. – Краснодар, 2014. – №3. – С. 12–20.
- 4 Красных В.В. Некоторые современные интегративные подходы к изучению роли и функций языка // Сб. матер. III междунар. научно-практич. конф. «Восток–Запад: взаимодействие языков и культур». – Улан-Удэ, 2015. – С. 76–79.
- 5 Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. – Москва, 1988. – 285 с.
- 6 Berry J.W., Poortinga Y.H., Segall M.H., Dasen P.R. Cross-cultural Psychology: Research and Applications. 2nd ed.– Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2002. – 612 p.
- 7 Сулейменова Э., Ақберді М., Қойшыбаева Г. Выбор языка и корреляции языковой трансмиссии: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 184 с.
- 8 Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал. – Волгоград: Изд-во ВГПУ «Перемена», 2000. – 172 с.